

Kansalaisyhteiskunta - naisten yhteiskunta?

Huomioita sukupuolesta, yksityisestä ja julkisesta nyky-Venäjällä

S u v i S a l m e n n i e m i

Johdanto

Venäjän yhteiskuntamuutoksen analyysi on pitkään painottunut valtion ja talouden makrorakenteiden tarkasteluun. Tutkimuksellinen katse on liikkunut instituutioiden, menettelytapojen ja ideologioiden tasolla. Yhteiskuntamuutoksen sukupuolittuneet ilmentymät ovat usein jääneet makrotutkimuksen katseessa marginaaliseen asemaan. Venäläistä todellisuutta on luettu länsimaisten "suurten kertomusten" läpi, kuten neoklassisen talousteorian, modernisaatioteorian ja totalitarismiteorioiden (ks. aiheesta esim. Offe 1996; Müller 1995). Venäjistä on puhuttu yhteiskunnallisen muutoksen laboratoriona, mikä määrittää Venäjän oikeutetuksi koecasemaksi länsimaisille tutkijoille ja muille toimijoille, kuten Julie Hemment (2000, 7) huomauttaa. Muutos nähdään tässä katsannossa usein ikään kuin monoliittisena ja omalakisena prosessina, joka "on käynnissä" tai "tapahtuu". Syntyy vaikutelma mekaanisesta kausaaliasetelmasta "yhteiskunnallinen muutos -> vaikutus ihmisiin", mikä tuottaa ihmiset enemmän tai vähemmän passiivisina kohteina ja uhreina. Yhteiskunnallisen muutoksen seurauksia ja vaikeuksia on selitetty kommunismin perinnöllä, joka "estää ja tekee tyhjäksi transition moderniin" (Burawoy & Krotov & Lytkina 2000, 59). Tämä lähestymistapa kuvaa yhteiskuntamuutosta evolutiivisena ja lineaarisena sekä uusintaa dikotomista jakoa traditioon ja moderniin, missä moderni määrittyy länsimaiseksi ja kehittyneeksi ja traditio ei-länsimaiseksi ja primitiiviseksi "toiseksi".

Viime vuosina makrorakenteisiin kiinnittyvän tutkimuksen rinnalle on noussut vahva tutkimusorientaatio mikrotason tarkasteluihin (ks. esim. Burawoy & Verdery 1999; Burawoy ym. 2000; Alapuro 2001; Lonkila 1999; Rotkirch 1999 ja 2000). Huomio suuntautuu tällöin tutkittavien ihmisten omiin jäsenyyksiin, tulkintoihin ja arjenkäytäntöihin. On pyritty hahmottamaan rakenteellisten reunaehtojen ja toimijuuden välistä vuorovaikutusta, eli sitä, miten toimijat eri tavoin vastustavat ja neuvottelevat yhteiskuntamuutoksen mukanaan tuomia haasteita ja sopeutuvat niihin. Toimijat nähdään siten samanaikaisesti sekä hierarkkisten valtasuhteiden kohteina että tuottavaa valtaa käyttävinä aktiivisina toimijoina¹ (vrt. Lister 1997a). Yhteiskuntamuutoksen vaikutusten ei tulkiteta olevan vain seurausta neuvostojärjestelmästä, vaan reaktioita muuttuviin olosuhteisiin, nykyjärjestelmän aikaansaamia ja mahdollistamia sopeutumis- ja haastamisstrategioita (Burawoy & Verdery 1999; 1-2; ks. myös Burawoy ym. 2000 ja Watson 1997). Toimijuus-lähtöinen empiirinen tutkimus on havainnollistanut Venäjän yhteiskunnallisen muutoksen monisuuntaisuutta ja eritahtisuutta ja nostanut analyysin kohteiksi myös muutoksen sukupuolitetut ilmentymät (ks. esim. Rotkirch 1999; Pilkington 1992 ja 1996; Salmenniemi ilmestyy 2002).

Tarkastelen tässä artikkelissa venäläisen kansalaisyhteiskunnan rakentumista ja siihen liittyviä sukupuolistavia käytäntöjä toimijuuden mikronäkökulmasta. Feministinen kirjallisuus on arvostellut vallitsevia kansalaisyhteiskuntateorioita siitä, etteivät ne problematisoi sukupuolta, vaan rakentuvat esioletukselle valkoisesta, heteroseksuaalisesta miestoimijasta. Hilary Pilkington (1992, 117-118) huomauttaa,

ettei kansalaisyhteiskunta ole universaali toiminnan alue, vaan sukupuolittettu tila, jossa tuotetaan sukupuolitettua kansalaisuutta. Peggy Watson (1997, 24) puolestaan kirjoittaa, että kansalaisyhteiskunnan diskurssi konstruoi kansalaisyhteiskunnan "absoluuttiseksi tilaksi", mikä kätkee sen tosiasian, että kaikki tilat rakentuvat aina historiallisesti ja tiettyjen valtasuhteiden vallitessa. Absoluuttisen tilan sijasta meidän tulisi Watsonin mukaan puhua "kaarevasta tilasta" (curved space), mikä merkitsee, ettei ole olemassa toimijoiden ulkopuolella olevaa neutraalia, valtasuhteista vapaata sosiaalista tilaa nimeltä "kansalaisyhteiskunta". Kansalaisyhteiskunnan sisällöstä ja muodosta käydään jatkuvasti kamppailua, siitä tuotetaan kilpailevia versioita ja sen rajoja haastetaan.

Artikkeli perustuu syksyllä 2001 tekemääni kolmen kuukauden kenttätööhön Moskovan lähellä sijaitsevassa Tverin kaupungissa. Keräsin aineistoa väitöskirjatutkimustani varten haastattelemalla kansalaisjärjestöjen jäseniä ja havainnoimalla järjestöjen toimintaa.² Tutkimukseni tarkoituksena on selvittää, kuinka sukupuolta sekä yksilön, yhteiskunnan ja valtion välisiä suhteita määritetään ja (uudelleen)neuvotellaan venäläisten kansalaisjärjestöjen diskursseissa ja arjenkäytännöissä. Esitän artikkelissa alustavia huomiota ja tulkintoja kenttätöäineistoni pohjalta. Aloitan pohtimalla lyhyesti kansalaisyhteiskuntakeskustelua Venäjän ja Neuvostoliiton kontekstissa, jonka jälkeen nostan esille muutamia kenttätöäineistostani esiin nousseita teemoja. Haen vastausta seuraaviin kysymyksiin:

1. Miten ja suhteessa mihin kansalaisjärjestöt määrittävät itseään ja rooliaan ja mitkä ovat niiden toimintakentän rajat ja mahdollisuudet?

2. Venäläisessä yhteiskunnassa näyttää vallitsevan voimakas sukupuolipolarisaatio, jonka tiivistän seuraavasti: miehet — valtio — talous; naiset — vapaaehtoistyö kansalaisjärjestöissä — koti- ja palkkatyö. Miten kansalaisjärjestöjä diskursiivisella ja arjenkäytäntöjen tasolla tuotetaan ja ylläpidetään "naisen tilana"?

3. Miten valtiollinen ja ei-valtiollinen sekä yksityinen ja julkinen elämänpiiri (uudelleen)järjestyvät kansalaisjärjestöjen toiminnassa? Millainen rooli sosiaalisilla verkostoilla on järjestöjen toiminnassa?

Kansalaisyhteiskunta Neuvostoliitossa ja Venäjällä

Kun kertoo tutkivansa kansalaisyhteiskuntaa Venäjällä, saa usein vastaukseksi joko hersyvää naurua tai ihmettelevää päänpuhidustelua. Kun kerroin tveriläisessä ympäristöjärjestössä toimivalle opiskelijalle tutkivani kansalaisyhteiskunnan kehittymistä Venäjällä, hän ihmetteli: "Miten sellaista voi kehittää mitä ei ole?". Monia haastateltaviani myös huvitti kysymys siitä, mitä heille merkitsee olla Venäjän federaation kansalainen. Eräs haastateltava vastasi sen olevan "ihan mukavaa silloin kun sää on aurinkoinen ja lämmin".

Kansalaisyhteiskunta voidaan määritellä löyhästi sellaisiksi toiminnoiksi ja käytännöiksi, jotka tapahtuvat valtiollisten rakenteiden, perheen ja välittömien primääriyhmien ja markkinasuhteiden välimaastossa (Piirainen 1997, 219). Se voidaan ymmärtää andersonilaisessa mielessä kuvitelluksi yhteisöksi (Anderson 1983; ks. myös Piirainen 1997, 218). Kansalaisjärjestöt ja yhteiskunnalliset liikkeet ovat keskeisiä kansalaisyhteiskunnan toimijoita, ne toimivat välittäjinä kansalaisten ja valtiorakenteiden välillä. Chris Hann (1996, 3) sekä Alapuro ja Lonkila (1999, 118) ovat arvostelleet kansalaisyhteiskunnasta käytävää keskustelua siitä, että se on juuttunut länsimaisiin individualistisiin malleihin, jolloin ihmisten välinen vuorovaikutus ja informaaliset käytännöt ovat jääneet liian vähälle huomiolle. He ehdottavat, että kollektiivisen toiminnan edellytyksiä Venäjällä tulisi tarkastella niiden omilla ehdoilla, jolloin länsimaisen liberalismiin kiinnittyvä kansalaisyhteiskuntamalli määrittyä vain yhdeksi mahdolliseksi versioksi kansalaisyhteiskunnasta (vrt. Watson 1997, 24). Tällöin välttyään myös jälkisosialistista kansalaisyhteiskunta-analyysia leimanneelta "puutteiden diskurssilta" (esim. Seligman 1992 ja Rose 1999), eli ettei Venäjä täytä länsimaisista lähtökohdista asetettuja kriteereitä.

Keskustelussa venäläisestä kansalaisyhteiskunnasta ongelmia tuottaa heti jo itse käsite. Venäjänkielinen käsite *graždanskoe občestvo* on jossain määrin sisällöllisesti tyhjä, se ei kannu mukanaan "juuria", historiaa (Volkov 1996, 90). Vadim Volkovin (emt., 90-91) mukaan se on ollut enemminkin inspiroiva symboli kuin hedelmällinen analyttinen käsite. Ensimmä-

mäistä kertaa kansalaisyhteiskunnan käsite esiintyi Neuvostoliitossa dissidentiliikkeen *samizdat*-julkaisuissa 1970-luvulla, mutta laajempi julkinen keskustelu kansalaisyhteiskunnan ympärillä käynnistyi perestroikan myötä. Kansalaisyhteiskuntakeskustelu on osa laajempaa demokratiadiskurssia. (Zdravomyslova 1996a, 17-18.)

Neuvostoliitossa ei toiminut riippumattomia kansalaisjärjestöjä ja yhteiskunnallisia liikkeitä, vaan yhteiskunnallinen toiminta oli liitoksissa valtioon ja alistettu sen valvonnan alle. Vaihtoehtojen ja vaatimusten itsenäinen artikulointi alhaaltapäin ja vallitsevan järjestyksen julkinen kyseenalaistaminen ei ollut juurikaan mahdollista. Yhteiskunnan autonomisuus suhteessa valtioon oli erittäin rajoitettu. Tästä huolimatta ei ole perusteltua sanoa, että Neuvostoliitossa ei olisi ollut lainkaan kansalaisyhteiskuntaa. Neuvostoliittolaisessa yhteiskunnassa oli vaihtoehtoisia instituutioita, yhteisöjä ja tiloja, jotka olivat jossain määrin valtiollisen säätelyn ulkopuolella. Tällaisia vaihtoehtoisia sosiaalisia tiloja olivat muun muassa ystävyys- ja sukulaissuhteet, sosiaaliset verkostot, dissidentiliike, varjotalous, kauneusalongit, ympäristöliike, kahvilakulttuuri, keittiöt, kirjallisuuspiirit ja *samizdat* (ks. Rotkirch 2000, 13-16, 27; Shlapentokh 1989, 170-180; Azhgikhina & Goscilo 1996; Kharkhordin 1999, 313-317; Zdravomyslova 1996b; Wedel 1998, 103-104; Temkina 1997). Tähän vaihtoehtoiseen julkiseen elämänalueeseen on viitattu muun muassa semi-julkisen elämänalueen ja toisen yhteiskunnan käsitteillä (ks. Zdravomyslova 1996b; Rotkirch 2000, xiii, 16, 27; Temkina 1997, 50-51).

Useat tutkijat (ks. Kharkhordin 1996, 360 ref. Alapuro 2001, 21-22; Zdravomyslova 1996b; Rotkirch 2000) ovatkin huomauttaneet, ettei klassisen liberalismiin perustuvan sisäänrakennettu yksityinen/julkinen -dikotomia pysty kuvaamaan neuvostoliittolaista todellisuutta. Staattisen dikotomian sijaan yksityisen ja julkisen elämänalueen välinen suhde tulisi hahmottaa liikkuvaksi poliittiseksi konstruktioksi, joka on jatkuvasti uudelleenneuvottelun kohteena ja heijastaa erilaisten sosiaalisten ryhmien välisiä valtasuhteita (Lister 1997b, 42). Julkinen ja yksityinen rakentuvat suhteessa toisiinsa ja muodostavat tilassa ja ajassa rakentuvan jatkumon (ks. Lister 1997a, 119-133; Walby 1997, 166-179; Pateman 1998). Rotkir-

chin (emt., xiii, 13) mukaan myöhäissosialismille leimaa antava piirre oli julkisen ja yksityisen välisen rajalinjan hämärtyminen. Paljon neuvostoliittolaista arkielämää elettiin juuri julkisen ja yksityisen väli-
maastossa, semi-julkisella alueella.

Valtio versus kansalaistoiminta

Millaiselta sitten näyttää venäläinen kansalaisyhteiskunta paikallistasolta katsottuna? Miten yksilö, valtio ja yhteiskunta suhteutuvat toisiinsa kansalaisjärjestöjen diskursseissa ja käytännöissä? Tutkimissani kansalaisjärjestöissä toimijat konstruoivat järjestöään ja toimintaansa nimenomaan suhteessa valtioon, puoluepolitiikkaan ja virkamiehiin — eivät esimerkiksi suhteessa talouteen ja yritysmaailmaan. Poliittiset puolueet samaistetaan valtioon ja niihin suhtaudutaan epäluuloisesti. Kansalaisjärjestöjen toimijat määrittävät järjestöään kertomalla mitä he eivät ole: toisin kuin virkamiehet ja poliitikot he eivät ole omaneduntavoittelijoita, hierarkkisia, suljettuja, joustamattomia ja epädemokraattisia. Toisin kuin holhoavaksi määritetty valtio he uskovat yksilön vastuuseen ja lähtevät liikkeelle ruohonjuuritasolta. Siten toinen on sitä, mitä itseen ei haluta kuuluvan (vrt. Komulainen 1998, 165). Kansalaisjärjestöt haluavat sanoutua irti politiikasta eivätkä miellä omaa toimintaansa poliittiseksi. Poliittikka määrittyy nimenomaan puoluepolitiikaksi. Valtiollisten toimijoiden asettamien sosiaalisten tarpeiden haastamista (esimerkiksi invalidijärjestön protestit kaupunkisuunnittelua vastaan) tai vallitsevien sukupuolitettujen näkemysten kyseenalaistamista (esimerkiksi Naistutkimuskeskuksen pyrkimys murtaa sukupuolistereotyyppiä ja edistää feminististä ajattelua) ei mielletä poliittiseksi toiminnaksi.

Kansalaisjärjestöissä tehdään diskursiivisella tasolla voimakasta eroa itsen ja valtion välille, järjestö asetetaan mentaalisesti kauaksi valtiosta. Arjenkäytäntöjen tasolla etäisyys valtiollisista rakenteista ja toimijoista ei kuitenkaan ole aina näin suuri. Monet tutkimani järjestöt tekevät suhteellisen tiivistä ja toimivaa yhteistyötä valtiollisten rakenteiden, kuten esimerkiksi yliopistolaitoksen kanssa. Samoin Tverissä kokoontuu kaupunginjohtajan johdolla yhteiskunnallisten asioiden neuvosto, jossa kaupunginhallinnon edustajat ja kansalaisjärjestöt käsittelevät yh-

dessä erilaisia kaupunkilaisia koskettavia ongelmia ja antavat niistä suosituksia.

Miksi ihmiset sitten osallistuvat kansalaisjärjestöjen toimintaan? Haastattelemani ihmiset toivat toistuvasti esille sen, etteivät he luota poliittisiin puolueisiin ja valtorakenteisiin ja kokevat, että vapaaehtoinen kansalaistoiminta tarjoaa vaihtoehdoisen kannan vaikuttaa ja muuttaa paikallisyhteisön elinoloja. Myös Venäjällä vallitseva kaoottinen markkinatalous ja valtiollisten hyvinvointipalvelujen romahtaminen on luonut tilauksen kansalaisjärjestöjen toiminnalle ja uudelleenmääritellyt yksityisen ja julkisen rajaa. Valtion roolin kapeutuminen on merkinnyt sitä, että hyvinvointia tuotetaan ja siitä kannetaan vastuu entistä enemmän kodeissa ja kansalaisjärjestöissä.³ Monet järjestöt ovat syntyneet suoraan tilkitsemään valtiollisten palveluiden jättämää aukkoa. Samanlainen kehitys on tapahtunut myös useissa Itäisen Keski-Euroopan maissa, Latinalaisessa Amerikassa, Yhdysvalloissa, Aasian kaupungeissa jne. Julkisten palveluiden puutteessa paikallisyhteisöt ovat rakentaneet omia ”hyvinvointivaltioitaan”, jotka rakentuvat vastavuoroisuuden ja solidaarisuuden verkostoille ja keskittyvät usein esimerkiksi kirkon tai kansainvälisesti rahoitetun kansalaisjärjestön ympärille. (Castells 1997, 62-63.)

Reunaehdoja kansalaisjärjestöjen toiminnalle asettaa erityisesti talous, mikä myös lähentää järjestöjä ja valtiollisia rakenteita toisiinsa. Alapuron (1996, 109) mukaan kansalaisyhteiskunta rakentuu sellaisille sosiaalisille edellytyksille, jotka mahdollistavat ihmisten toimimisen itsenäisesti ja riippumattomina valtiosta ja vaatimusten esittämisen valtiolle. Tästä näkökulmasta katsottuna järjestöjen taloudellinen ahdinko näyttää pulmallisena. Valtaosassa tutkimistani järjestöistä ilmaistiin huoli siitä, kuinka järjestöjen heikko talous tekee ne usein riippuvaisiksi valtiorakenteista. Mikään tutkimani järjestö ei saa suoraa hanketukea paikallishallinnolta, mutta hallinto tarjoaa muun muassa ilmaisia kokoontumistiloja, mahdollisuutta käyttää autoa ja osallistuu joidenkin järjestöjen juoksevien kulujen kattamiseen. Tverin kaupunki esimerkiksi maksaa Naisten kriisikeskuksen neljän työntekijän palkat, tarjoaa sen käyttöön kaupungin omistaman huoneiston ja maksaa kunnallistekniikan. Suuri osa haastateltavistani katsoo, etteivät järjestöt

voi taloudellisen riippuvuutensa takia kritisoida hallintoa avoimesti ja toimia sen vahtikoirana. Toisaalta kukaan ei osannut mainita konkreettisia tapauksia, joissa paikallishallinto olisi rankaissut jotakin järjestöä katkaisemalla tuen. Osa haastateltavista on myös sitä mieltä, että järjestöt voivat esittää kritiikkiä vapaasti siksi, ettei hallinto kuitenkaan kuuntele tai ole kiinnostunut järjestöjen mielipiteistä. Molemmissa tulkinnoissa paikallisvalta määrittänyt kansalaisista piittaamattomaksi.

Kansalaisjärjestöt sopeutuvat ja venyttävät talouden asettamia reunaehdoja monin tavoin. Ulkomaisten säätiöiden jakama rahoitus on eräs keino saavuttaa liikkumatilaa ja vähentää riippuvuutta suhteessa paikalliseen valtaan.⁴ Venäjällä voidaan puhua ”kansalaisjärjestöitymisestä”, eli kansalaisten yhteenliittymät ovat muuttuneet epävirallisista kerhoista ja liikkeistä rekisteröidyiksi järjestöiksi. Järjestäytymistä ja rekisteröitymistä kannustaa se, että ulkomaiset säätiöt rahoittavat nimenomaan rekisteröityjä järjestöjä (vrt. Wedel 1998, 87). Toisaalta myös ulkomaisten säätiöiden käytännöt ohjaavat kansalaisjärjestöjen toimintaa, ja tämän vuorovaikutussuhteen erittely vaatiikin jatkossa tarkempaa analyysia. Alustavasti näyttäisi siltä, että ulkomaisten säätiöiden rahanjakopolitiikka muun muassa tuottaa ja ylläpitää venäläisissä kansalaisjärjestöissä havaittavissa olevaa henkilökeskeisyyttä suosimalla tunnettuja ja mainetta saaneita ”nimiä”. Henkilökeskeisyyden on usein katsottu olevan tyypillinen piirre nimenomaan neuvostojärjestelmälle (ks. Piirainen 1997), mutta voidaan myös tulkita, että järjestöjen kiinnittyminen johtajan ympärille on säätiöiden käytäntöjen ei-tarkoitettu seuraus, ei neuvostojärjestelmän jäännös.

Kansalaisjärjestöt ovat suunnanneet toimintastrategioitaan suoran vallanpitäjien painostamisen ja julkisen protestoinnin asemesta valistus-, kasvatus- ja opetustyöhön. Mielenosoitukset ja muut massatapahumat ovat vähentyneet Venäjällä 1990-luvun alkupuolelta lähtien (Sperling 1999, 211). Tämä ei silti merkitse sitä, että kansalaisjärjestöt olisivat hampaattomia ja vailla vaikutusvaltaa. Tulkitsen kansalaisjärjestöjen olevan tila, jossa kyseenalaistetaan, vastustetaan ja haastetaan vallitsevia sosiaalisten suhteiden jäsenyystapoja ja rakennetaan vaihtoehtoisia toimintatapoja. Esimerkiksi konstruoimalla kansalaisjärjes-

tö valtiorakenteiden ja valtiollisten toimintojen vastakohdaksi — demokraattiseksi, ruohonjuuritasolla toimivaksi ja avoimeksi — ja toteuttamalla sitä järjestön toiminnassa luodaan vaihtoehtoisia käsityksiä ja käytäntöä siitä, mitä on olla kansalainen ja mikä on kansalaisen suhde yhteisöön.

Kansalaistoiminta Venäjällä näyttää kiinnittyvän ja suuntautuvan paikallistasolle. Ruth Listerin (1997a, 23-33) mukaan etenkin maantieteellisesti suurissa maissa paikallisyhteisö on kansalaisen, ja usein etenkin naisten, tärkein osallistumisareena. Venäjällä toimii hyvin vähän koko maan kattavia yleisvenäläisiä kansalaisjärjestöjä, joilla olisi alueellisia, toisiinsa verkottuneita toimistoja.⁵ Valtion ja alueiden välisen suhteen uudelleenjäsenytyminen, valtion kyvyttömyys toimeenpanna politiikkaratkaisuja ja alueiden väliset suuret erot vaikeuttavat maanlaajuisten järjestöjen perustamista. Halseth ja Arnold (1997, ref. Vari 1998, 4) huomauttavat, että kansalaisyhteiskunta on yksi paikallisen kehityksen kulmakivistä, sillä kansalaisyhteiskunnan toimintojen kautta voidaan uudelleenarvioida paikallisyhteisön prioriteetteja. Manuel Castellsin (1997, 64) mukaan kollektiivisen toiminnan kautta rakentuvat paikallisyhteisöt, joita ylläpidetään kollektiivisen muistin kautta, ovat erityisiä identiteetin rakentumisen lähteitä. Hänen mukaansa paikallisyhteisöissä rakentuvat identiteetit ovat usein defensiivisiä reaktioita kontrolloimattomia ja nopeampoisia muutoksia vastaan.

Miehet, naiset, kansalaiset

Yhteiskuntamuutos on merkinnyt julkisen elämänpiirin uudelleenjärjestymistä Venäjällä. Lynne Attwood (1996, 255) puhuu aggressiivisesta remaskulinisaatiosta, millä hän tarkoittaa sitä, että yhteiskuntamuutos on sulkenut naisia yksityiseen elämänpiiriin ja miesten valta-asema julkisessa on vahvistunut. Myös useat muut tutkijat (mm. Einhorn 1993; Goscilo 1996; Posadskaya 1994; Bridger & Kay & Pinnick 1996; Kay 2000) ovat esittäneet huolensa patriarkaalisen retoriikan voimistumisesta julkisuudessa, naisten edustuksen laskusta poliittisissa elimissä ja naisten lisääntyneestä työttömyydestä. Uusi taloudellinen eliitti koostuu pääosin urbaaneista miehistä, yrityselämän johtopaikoilla on hyvin vähän naisia ja tuskin kukaan

on kuullut naispuolisista oligarkeista. Duuman jäsenistä on naisia tällä hetkellä vain 8 prosenttia, kun Neuvostoliitossa vuonna 1989 naisia oli kansanedustajien kongressissa 33 prosenttia (ks. Einhorn 1993; Ženštšiny i Mužštšiny Rossii 2000). On kuitenkin huomattava, että naiset puuttuivat poliittisesta ja taloudellisesta eliitistä myös Neuvostoliitossa, huolimatta naisten laajamittaisesta osallistumisesta tuotantoelämään ja käytössä olleesta naiskiintiöstä eräisiin poliittisiin elimiin.

On kuitenkin liian yksioikoista tulkita niin, että yhteiskuntamuutos olisi yksinomaan sysännyt naisia julkisesta yksityiseen elämänpiiriin. Naisten toimijuutta painottava empiirinen tutkimus on havainnollistanut, kuinka yhteiskuntamuutos on merkinnyt saatavilla olevien diskurssien moninaistumista ja laajentanut kulttuurisesti mahdollisten rooli- ja perhemallien kirjoa sekä tarjonnut lisääntyneitä mahdollisuuksia yksilöllisiin elämänvalintoihin ja uudelleen kouluttautumiseen (ks. Pilkington 1996; Rotkirch 1999 ja 2000; Rudd 2000; Salmenniemi, artikkeli ilmestyy). Venäjälle on myös syntynyt suhteellisen voimakas naisliike, ja erilaisin ohjelmin ja ideologioin varustettuja naisjärjestöjä toimii runsaasti Venäjän eri alueilla (ks. Sperling 1999; Kay 2000; Konstantinova 1996; Women's Online). Kun aiemmin yhteiskunnallinen toiminta oli sidoksissa kommunistiseen puolueeseen ja naiskiintiön kautta valitut kansanedustajat koettiin puolueen marioneteiksi (ks. Rimashevskaya 1991, ref. Haavio-Mannila ja Kauppinen-Toropainen 1993, 200-201), tarjoavat kansalaisjärjestöt uudenlaiseksi koetun tavan olla mukana yhteiskunnallisessa toiminnassa.

Julkisen elämänalueen sisällä näyttää vallitsevan sukupuolipolarisaatio. Miehet toimivat virallisen politiikan ja naiset epävirallisen politiikan alueilla, toisin sanoen miehet hallitsevat valtion ja talouden rakenteita ja johtopaikkoja, kun taas naiset toimivat kansalaisyhteiskunnan instituutioissa. Tutkimissani kansalaisjärjestöissä tämä sukupuolipolarisaatio tulee selkeästi esille: järjestöjen jäsenistö muodostuu lähes yksinomaan naisista, miehiä osallistuu toimintaan vain muutamia.⁶

Tutkimissani järjestöissä tätä miesten osallistumattomuutta selitetään ensinnäkin sillä, ettei miehillä ole aikaa, koska heidän täytyy elättää perhettä. Lä-

hes poikkeuksetta kaikki haastatteleman kansalaisjärjestöissä toimivat naiset käyvät myös palkkatyössä, mutta he eivät miellä omaa palkkatyötään esteeksi kansalaistoimintaan osallistumiselle. Rotkirchin (2000, 250) mukaan perhe-elämän monetarisoituminen jälkisosialistisella Venäjällä, eli rahan ja toimeentulon asettuminen keskeiseksi arkea ja perhe-elämää jäsentäväksi tekijäksi, on asettanut miehen perheen elättäjänä entistä voimakkaammin kulttuuriseksi ideaaliksi.

Miesten osallistumattomuutta kansalaistoimintaan selitetään myös vetoamalla essentialistisiin tulkintoihin sukupuolesta. Miehillä ja naisilla nähdään olevan erilaisia henkisiä ominaisuuksia biologisesta sukupuolesta johtuen. Kansalaistoiminta konstruoidaan naisten työksi toteamalla, etteivät ”rationaaliset miehet pysty pitkäjänteiseen ja pyyteettömään kansalaisjärjestötyöhön”. Haastateltavat määrittävät naisen ja miehen kategorioina suhteessa toisiinsa: miehet määrittyvät rationaaliseksi, heikoiksi, laiskoiksi ja aggressiivisiksi ja naiset vahvoiksi, tunteelliseksi, sosiaaliseksi ja vastuuntuntoisiksi. Puhe ”heikoista miehistä” heijastaa Neuvostoliitossa ja Venäjällä usein esitettyä huolta miesten demaskulinisaatiosta eli miesten kyvyttömyydestä olla ”vaikuttaja, omistaja, toimija”. Neuvostoaikana vahvan, työssä käyvän ja perheestä huolehtivan neuvostonaisen kulttuurisen ideaalin tulkittiin ruokkivan miesten demaskulinisaatiota. (Temkina ja Zdravomyslova 1999, 23, ref. Rotkirch 2000, 268; ks. myös Liljeström 1995, 262-263.) Tässä on kuitenkin havaittavissa kaksijakoisuus ”vahvojen makrotason miesten” ja ”heikkojen mikrotason miesten” välillä. Perheen ja kansalaistoiminnan tasolla miehet nähdään heikkoina ja kyvyttöminä, mutta politiikan ja talouden rakenteita hallitsevat vaikutusvaltaisiksi ja vahvoiksi mielletyt miehet, kuten esimerkiksi puolueiden johtajat ja monien haastateltavien suuresti ihailema presidentti Putin.

Kansalaisjärjestöissä siis katsotaan naisten soveltuvan ja osallistuvan aktiivisemmin kansalaistoimintaan ”luonteensa” takia. Tämä uusintaa neuvostojärjestelmästä tuttua biologiaan kytkeytyvää sukupuolierojen selittämistä (ks. Liljeström 1993 ja 1995; Buckley 1989). Tässä diskurssissa kansalaisjärjestötyö määrittyy ei-rationaaliseksi ja pyyteettömäksi toiminnaksi ja siinä tuotetaan ja ylläpidetään käsitys-

tä siitä, että naisten ”luonnollinen” velvollisuus on hoivata, hoitaa ja auttaa niin kotona, kansalaisjärjestöissä kuin työelämässäänkin. Toisaalta kansalaisjärjestötyön määrittämisen naisille sopivaksi työksi voi tulkita myös niin, että sitä kautta naiset voivat pyrkiä säilyttämään kansalaistoiminnan elämänpiiriin itsellään. Monet haastateltavani toivat esille sen, että järjestötoiminta on tuonut heille lisää rohkeutta, elämänsisältöä ja osaamista, liikkumatilaa suhteessa perheeseen tai aviomieheen sekä uskoa vaikutusmahdollisuuksiinsa. Siten kansalaistoiminnan kuvaaminen naisten työksi voi olla keino sulkea miehet sen ulkopuolelle ja suojella ja vahvistaa naisten vaikutusvaltaa, joka muilla julkisen elämänpiirin lohkoilla koetaan vähäiseksi.

Liikkuvat rajat

Venäläisten kansalaisjärjestöjen toiminnassa valtiollinen ja ei-valtiollinen yhdistyvät. Tästä hyvän esimerkin tarjoavat yliopistojen suojissa toimivat kansalaisjärjestöt. Esimerkiksi Naistutkimuskeskus, Ekologinen kerho ja ilmaista oikeusapua antava toimisto toimivat kaikki itsenäisinä järjestöinä yliopiston tiloissa. Niiden jäsenistö muodostuu lähes kokonaan opiskelijoista ja opettajista. Rappautuvien ja kroonisesta rahapulasta kärsivien yliopistojen opettajat ja opiskelijat ovat sopeutuneet uusiin olosuhteisiin yhdistelemällä valtiollisia ja ei-valtiollisia voimavaroja. Ne hyödyntävät yliopiston tiloja, kunnallistekniikkaa, henkilöstövoimavaroja ja välineitä, mutta harjoittavat toimintaansa varsinaisesti ulkomaisten säätiöiden avustuksilla, joiden avulla ne voivat muun muassa järjestää opetusta ja konferensseja sekä hankkia kirjoja ja tietokoneita.

Muun muassa Medvedev (1997), Howard (2000) ja Rose (1999) väittävät, että sosiaalisten verkostojen suuri merkitys vaikuttaa negatiivisesti yhteiskunnalliseen osallistumiseen ja demokratian ja kansalaisyhteiskunnan kehittymiseen jälkisosialistisissa maissa. Kenttätyössä tekemäni havainnot eivät kuitenkaan näyttäisi tukevan tätä argumenttia. Sosiaaliset verkostot eivät näytä olevan este kansalaisyhteiskunnan kehittymiselle, vaan päinvastoin niillä on merkittävä rooli kansalaisjärjestöjen perustamisessa ja käytännön toiminnassa. Monet järjestöt ovat saaneet

alkunsa ystävyys- tai perhesuhteen pohjalta (esimerkiksi invalidien järjestö, Naisten kriisikeskus, Naistutkimuskeskus) tai kollegiaalisen suhteen pohjalta (esimerkiksi vastavalmistuneista juristeista koostuva ihmisoikeusjärjestö, Naistutkimuskeskus, Naistoimittajien yhdistys) ja ovat ajan myötä kehittyneet järjestäytyneemmiksi (vrt. myös Sperling 1999, 23; Wedel 1998, 104-105). Tutkimistani järjestöistä kaikki muut paitsi terveydenhuollon ammattiliitto perustuvat tällaisille henkilökohtaisille siteille. Nämä siteet ylittävät myös järjestöjen rajat ja rakentavat järjestöjen välistä yhteistyötä. Esimerkiksi Naistutkimuskeskuksen, Naisten kriisikeskuksen ja Naistoimittajien yhdistyksen jäsenten välillä on tiivistä järjestö-, kollegiaalis- ja ystävyyspohjaista vuorovaikutusta ja niiden jäsenistö on myös osittain päällekkäistä.

Markku Lonkila (1999) on osoittanut tutkimuksessaan, että pietarilaiset opettajat yhdistävät suomalaisia opettajia enemmän yksityiselämää ja ammatillista elämää. Työ ei erotu yksityiselämästä erillisenä elinpiirinä samalla tavoin kuin Suomessa, vaan työpaikka toimii monenlaisen sosiaalisen toiminnan keskuksena. Työpaikka ei siten määrity Venäjällä niinkään professionalismmin ja ammatillisen vaihdon tilaksi, vaan työväliitteiset suhteet ovat laajempia, niihin yhdistyy muun muassa informaalia vaihtoa. Työpaikka sosiaalisena miljönä linkittää yhteen monia erilaisia toimijoita ja toimintoja. Samanlaista yksityisen ja julkisen rajalinjan liukumista on havaittavissa myös tutkimissani kansalaisjärjestöissä. Tästä hyvän esimerkin tarjoaa Naistutkimuskeskus, jonka toiminnassa yhdistyy moninkertaisia sosiaalisia siteitä (vrt. Lonkila 1999, 131), toisin sanoen keskuksen jäsenet ovat toisilleen kollegoja, ystäviä, aviopuolisoita ja järjestön vertaisjäseniä. Paljon toiminnasta tapahtuu keskuksen johtajan kotona. Järjestö esimerkiksi kokoontuu useimmiten johtajan olohuoneessa ja johtajan aviomies hoitaa keskuksen tietotekniikka-asiat. Keskuksen jäsenet seurustelevat toistensa kanssa myös vapaa-aikana. Siten sen toiminnassa ammatillinen, yksityiselämän ja järjestötoiminnan elämämpiirit eivät erotu selkeästi toisistaan, vaan elävät limittäin.

Myös terveydenhuollon ammattiliiton toiminnassa yksityinen ja julkinen elämämpiiri kietoutuvat yhteen. Neuvostojärjestelmän tapaan ammattiliiton toiminnassa keskeisellä sijalla on työntekijöiden perheil-

le järjestettävä sosiaalinen toiminta ja materiaallinen tuki. Tätä käytäntöä ylläpitää terveydenhuollon työntekijöiden äärimmäisen alhainen palkkataso.⁷ Ammattiliiton toiminta ei näytä keskittyvän ammatin suojaamisen ja ammatillisuuden kehittämiseen, vaan keskeisiä toimintamuotoja ovat lasten kesäleirit, joulujuhlien järjestäminen, materiaalsen tuen tarjoaminen perheille jne. (vrt. Alapuro & Lonkila 1999, 128, 134; Alapuro 2001, 22-23). Ammatillisten intressien puolustamista vaikeuttaa huomattavasti se, että kaikki terveydenhuollon työntekijät — lääkärit, sairaanhoitajat, apuhoitajat jne — kuuluvat samaan ammattiliittoon.

Yhteenveto

Yksilön ja valtion sekä yksityisen ja julkisen välinen suhde rakentuu aina paikallisesti ja historiallisesti. Tässä prosessissa luodaan sukupuolittuneita paikkoja, tiloja ja identiteettejä, joita on mahdollista analysoida ja tehdä näkyväksi tarkastelemalla niiden tuottamisen ja uusintamisen tapoja diskursiivisella ja arjenkäytäntöjen tasolla. Tutkimalla kansalaisyhteiskunnan rakentumista empiirisesti, arjenkäytäntöjen tasolla, voidaan hahmottaa niitä tapoja, joilla ihmiset tietyssä tila-aika -kehyksessä sopeutuvat, vastustavat, uusintavat ja uudelleentulkitsevat vallitsevia sosiaalisten suhteiden jäsenystapoja. Toisin kuin makrotasolla liikkuva tutkimus, ilmoitit läheltä katsova mikrotutkimus voi eritellä toimijoiden ja rakenteellisten reunaehto- ja välistä vuorovaikutusta. Se haastaa yksisuuntaisen "yhteiskuntamuutos -> vaikutus ihmisiin" -mallin katsomalla sitä, miten arjen "mikromaailmassa" reagoidaan makrorakenteiden säröilyyn.

Millaiselta sitten näyttää venäläinen kansalaisyhteiskunta paikallistasolta katsottuna? Kansalaistoiminta näyttää olevan vahvasti sukupuolittunutta. Kansalaisjärjestöjen toimijat kertovat kansalaistoiminnan olevan erityisesti naisille "luontaista" työtä, koska naiset ovat vastuuntuntoisia, altruistisia ja tunteellisia. Tätä kautta kansalaisjärjestöt tuotetaan "naisten tilaksi", avun ja hoivan ei-rationaaliseksi elämänalueeksi. Tämä kansalaisjärjestöjen konstruoiminen naisten tilaksi voi toisaalta olla myös naisten keino suojata ja vahvistaa vaikutusvaltaansa, joka muilla julkisen elämämpiirin lohkoilla koetaan vähäiseksi.

Kansalaistoiminta näyttää myös kiinnittyvän tii-

viisti paikallisiin yhteisöihin. Diskursiivisella tasolla järjestöt tuottavat itsensä vastakohdaksi sille, mitä tulkitsevat valtion olevan. Käytännön toiminnan tasolla järjestöt eivät kuitenkaan suuntaudu niinkään valtiollisia rakenteita vastaan, vaan kohti paikallisia yhteisöjä (oma kaupunki, ammattiryhmä, yliopisto jne.) ja niiden jäseniä. Järjestön asettaminen vastakkaiseksi valtiollisille käytännöille on vastarintaa, joka manifestoituu pyrkimyksenä muuttaa lähiyhteisöjä, ei valtiovallan avoimena haastamisena.

Kansalaisjärjestöjen toimintakenttää rajaavat etenkin taloudelliset voimavarat. Kansalaisjärjestöt ovat venyttäneet talouden ahtaita kehyksiä muun muassa yhdistelemällä valtiollisia ja ei-valtiollisia voimavaroja, toisin sanoen ulkomaista hankerahoitusta ja esimerkiksi yliopiston infrastruktuuria. Ulkomaisten säätiöiden avustukset takaavat liikkumatilaa paikallishallintoon nähden, mutta toisaalta myös niiden käytännöt ohjaavat kansalaisjärjestöjen toimintaa ja tuottavat ei-tarkoitettuja seurauksia (vrt. Wedel 1998), joiden erittely vaatii jatkossa lähempää tarkastelua. Valtiollisen ja ei-valtiollisen lisäksi kansalaisjärjestöissä yhdistyvät myös ammatin, yksityiselämän ja järjestötoiminnan piirit. Järjestöt rakentuvat jäsentensä välisille monikerroksisille sosiaalisille suhteille (kollegiaaliset, ystävyys- sukulaisuus- ja perhesuhteet). Siten yksityinen ja julkinen elämänpääri linkittyvät yhteen ja niiden väliset rajat liudentuvat. Yhteiskunnallinen muutos on aiheuttanut siirtymiä julkiseen ja yksityiseen myös siten, että aiemmin valtiollisesti tuotettuja palveluita suoritetaan nykyisin enemmän kansalaisjärjestöissä ja perheissä. Naiset suorittavat palkatta hoivatyötä sekä perheissä että järjestöissä, ja siten kansalaisjärjestöissä tehtävä työ näyttää määrittävän naisten kotona tekemän hoivatyön jatkoksi.

Seuraavaa kenttätöyjaksoa silmällä pitäen mielenkiintoinen kysymys on, millaisia sisältöjä politiikan käsite eri järjestöissä saa ja millaisten muiden käsitteiden kautta järjestöt määrittävät suhdettaan yhteiskuntaan ja valtioon. Miten esimerkiksi naisjärjestöjen toiminnassa hahmottuu länsimaisen feministisen liikkeen ajatus siitä, että henkilökohtainen on poliittista? Kiinnostavaa on myös se, onko eroja siinä, miten eri tavoin valtiovaltaan asennoituvissa järjestöissä määritetään sukupuoli ja kansalaisuutta. Miten esimerkiksi lähellä poliittista eliittiä olevissa järjestöissä (esim. vallas-

sa olevissa poliittisissa puolueissa) konstruoidaan sukupuoli ja kansalaisuutta? Entä millainen on jäsenten sukupuolijakauma ja millaisia asemia naisilla ja miehillä on tällaisissa järjestöissä? Yksilön ja valtion välisen suhteen määrittelyä on hedelmällistä katsoa myös valtion suunnasta, toisin sanoen kysyä, miten paikallishallinnon virkamiehet tätä suhdetta jäsentävät ja poikkeako se kansalaisjärjestöjen näkemyksistä. Tämä kysymyksenasettelu nostaa esille sen, kuinka kansalaisuus ja kansalaisuuden sisältämät sukupuolitetut oikeudet ja velvollisuudet ovat aina yhteiskunnallisen kamppailun kohteina ja kuinka eri toimijat tuottavat niiden sisällöstä kilpailevia versioita.

Viitteet:

- ¹ Anthony Giddens (1991) on erotellut kaksi vallan tyyppiä: hierarkkinen valta ja tuottava valta. Hierarkkinen valta viittaa jonkun yksilön tai ryhmän kykyyn saada muut taipumaan omaan tahtoonsa ja tuottava valta mahdollisuuteen toteuttaa itseään.
- ² Tver on puolen miljoonan asukkaan kaupunki, jossa toimii tällä hetkellä yli 6000 kansalaisjärjestöä. Osa toimii hyvin aktiivisesti, mutta osa on olemassa vain paperilla. Tein haastatteluja ja säännöllistä havainnointia kolmessa järjestössä: oikeustieteellisen tiedekunnan yhteydessä toimivassa vähävaraisille kansalaisille ilmaista oikeusapua antavassa järjestössä, valtiollisen yliopiston yhteydessä toimivassa Naistutkimuskeskuksessa sekä terveydenhuollon työntekijöiden ammattiliitossa. Lisäksi tein haastatteluja seuraavissa järjestöissä: ihmisoikeusjärjestö, invalidien järjestö, Ekologinen kerho, Naisten kriisikeskus, perhesuunnittelukeskus, Tverin kaupungin humanitaarinen instituutti ja Naistoimittajien yhdistys. Tein sekä ryhmä- että yksilöhaastatteluja. Haastattelin yhteensä 32 ihmistä, joista miehiä oli kuusi.
- ³ Hyvinvointipalvelut eivät olleet myöskään Neuvostoliitossa kattavat ja niiden taso ja saatavuus vaihtelivat suuresti. Arkielämässä valtiollisten palveluiden takkuilusta ja kulutushyödykkeiden pulasta selvittiin turvautumalla perheeseen ja sosiaalisiin verkostoihin. (ks. esim. Shlapentokh 1989; Rotkirch & Temkina 1997) Perhe ja sen sisällä nainen kantoi viime kädessä vastuun reproduktion kustannuksista (lasten ja vanhusten hoito).
- ⁴ Tutkimistani järjestöistä ulkomaisten säätiöiden (Soros, Eurasia, Ford jne.) rahoitusta ovat jossakin

vaiheessa saaneet kaikki muut paitsi terveydenhuollon ammattiliitto ja vasta toimintansa aloittanut Naistoimittajien yhdistys.

⁵ Ammattiliitoilla on Neuvostoliiton ajoilta periytyvä maankattava organisaatorakenne, mutta yhteiskuntamuutoksen myötä versoneilla kansalaisjärjestöillä tällaista ei yleensä ole. Joitakin löyhiä yhteistyöverkostoja on, muun muassa Naisten kriisikeskusten verkosto ja Naistutkimuskeskusten verkosto.

⁶ Paitsi että naiset muodostavat valtaosan kansalaisjärjestöjen jäsenistöstä, myös palveluita tuottavien järjestöjen asiakkaat ovat usein naisia. Kiinnitin huomiota siihen, että esimerkiksi ilmaista oikeusapua antavassa järjestössä naiset hoitivat usein myös aviomiestensä ja lastensa asioita.

⁷ Tverin oblastissa terveydenhuollon työntekijöiden keskipalkat vaihtelevat aluepiireittäin noin 25 eurosta 60 euroon/kk. Keskipalkka Venäjällä on tällä hetkellä 122 euroa/kk.

Lähteet:

Alapuro, Risto (1996), Categories, Networks and Civil Society: Teachers' Social Ties in St. Petersburg. - *Civil Society in the European North: Concept and Context*. (eds.) Heikkinen, Kaija & Zdravomyslova, Jelena. St Petersburg: Centre for Independent Social Research, 109-116.

Alapuro, Risto (2001), Reflections on Social Networks and Collective Action in Russia. - *Education and Civic Culture in Post-Communist Countries*. (eds.) Webber, Stephen & Liikanen, Ilkka. New York: Palgrave, 13-27.

Alapuro, Risto & Lonkila, Markku (1999), Networks, Identity and (In)action: A Comparison Between Russian and Finnish Teachers. - *Social Networks in Post-Soviet Russia. Continuity and Change in the Everyday Life of St. Petersburg Teachers*. Lonkila, Markku. Helsinki: Kikimora Publications, 117-150.

Anderson, Benedict (1983), *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.

Attwood, Lynne (1996), The Post-Soviet Woman in the Move to the Market: A Return to Domesticity and Dependence. - *Women in Russia and Ukraine*. (ed.) Marsh, Rosalind. Cambridge: Cambridge University Press, 255-268.

Azhgikhina, Nadezhda & Goscilo, Helena (1996), Getting Under Their Skin: The Beauty Salon in Russian Women's Lives. - *Russia — Women — Culture*. (eds.) Goscilo, Helena & Holmgren, Beth. Bloomington: Indiana University Press, 94-124.

Bridger, Sue & Kay, Rebecca & Pinnic, Kathryn (1996), *No More Heroines? Russia, Women and the Market*. London: Routledge.

Buckley, Mary (1989), *Women and Ideology in the Soviet Union*. Hertfordshire: Harvester Wheatsheaf.

Burawoy, Michael & Verdery, Katherine (1999), Introduction. - *Uncertain Transition. Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. (eds.) Burawoy, Michael & Verdery, Katherine. Lanham MD: Rowman & Littlefield Publishers Inc., 1-17.

Burawoy, Michael & Krotov, Pavel & Lytkina, Tatjana (2000), Involution and Destitution in Capitalist Russia. - *Ethnography* 1:1, 43-65.

Castells, Manuel (1997), *The Information Age. Economy, Society and Culture. Volume Two: The Power of Identity*. Massachusetts and Oxford: Blackwell Publishers.

Einhorn, Barbara (1993), *Cinderella Goes to Market. Citizenship, Gender and Women's Movements in East Central Europe*. London: Verso.

Giddens, Anthony (1991), *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.

Goscilo, Helena (1996), *Dehexing Sex. Russian Womanhood During and After Glasnost*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Haavio-Mannila, Elina & Kauppinen-Toropainen, Kaisa (1993), Naisten elämän muuttuminen Venäjällä ja Virossa. - *Itä-Euroopan murros ja Suomi*. (toim.) Piirainen, Timo. Helsinki: Gaudeamus, 173-212.

Hann, Chris (1992), Civil Society at the Grassroots: A Reactionary View. - *Democracy and Civil Society in Eastern Europe*. (ed.) Lewis, P. New York: St Martin's Press, 152-165.

Hemment, Julie (2000), *Gender, NGOs and the Third Sector in Russia: An Ethnography of Post-So-*

- cialist Civil Society*. Julkaisematon väitöskirja, Cornell University.
- Howard, Marc Morje (2000), *Free Not to Participate. The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. University of Strathclyde, Centre for the Study of Public Policy, 325.
- Kay, Rebecca (2000), *Russian Women and Their Organisations. Gender, Discrimination and Grass-roots Women's Organisations, 1991-96*. Basingstoke: Macmillan.
- Kharkhordin, Oleg (1999), *The Collective and the Individual in Russia. A Study of Practices*. Berkeley: University of California Press.
- Komulainen, Katri (1998), Naisten naissuhteet. Kerrottu ja puhuteltu sukupuoli itsenäistymiskerptomuksissa. - *Liikkuvat erot. Sukupuoli elämäkertatutkimuksessa*. (toim.) Hyvärinen, Matti & Peltonen, Eeva & Vilkkö, Anni. Tampere: Vastapaino, 153-186.
- Konstantinova, Valentina (1996), Women's Political Coalitions in Russia 1990-1994. - *Women's Voices in Russia Today*. (eds.) Haavio-Mannila, Elina & Rotkirch, Anna. Aldershot: Dartmouth, 235-249.
- Liljeström, Marianne (1993), The Soviet Gender System: The Ideological Construction of Femininity and Masculinity in the 1970s. - *Gender Restructuring in Russian Studies*. (eds.) Liljeström, Marianne & Mäntysaari, Eila & Rosenholm, Arja. Conference papers, Helsinki, August 1992, Slavica Tamperensia II, Tampere, 163-174.
- Liljeström, Marianne (1995), *Emanciperade till underordning. Det sovjetiska könssystemets uppkomst och diskursiva reproduktion*. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Lister, Ruth (1997a), *Citizenship. Feminist Perspectives*. Basingstoke: Macmillan.
- Lister, Ruth (1997b), Citizenship: Towards a Feminist Synthesis. - *Feminist Review*, 57, Autumn, 28-48.
- Lonkila, Markku (1999), *Social Networks in Post-Soviet Russia. Continuity and Change in the Everyday Life of St. Petersburg Teachers*. Helsinki: Kikimora Publications.
- Medvedev, Sergei (1997), Landscape after the Battle: Rethinking Democracy in Russia. - *Democracy, Economy and Civil Society in Transition. The Cases of Russia and the Baltic States*. (eds.) Hjerpe, R. & Kanninen, T. & Patomäki, H. & Sehm, K. Helsinki: Ulkopoliittisen instituutin ja Stakesin yhteisjulkaisu, 64-73.
- Müller, Klaus (1995), From Post-communism to Post-Modernity? Economy and Society in Eastern European Transformations. - *Social Change and Modernization. Lessons from Eastern Europe*. (ed.) Grancelli, Bruno. Berlin: de Gruyter, 256-293.
- Offe, Claus (1996), *Modernity and the State*. Cambridge: Polity Press.
- Pateman, Carole (1998), The Patriarchal Welfare State. - *Feminism, the Public and the Private*. (ed.) Landes, Joan B. Oxford: Oxford University Press, 241-276.
- Piirainen, Timo (1997), *Towards a New Social Order in Russia. Transforming Structures and Everyday Life*. Aldershot: Dartmouth.
- Pilkington, Hilary (1992), Whose Space Is It Anyway. Youth, Gender and Civil Society in the Soviet Union. - *Women in the Face of Change. The Soviet Union, Eastern Europe and China*. (eds.) Rai, Shirin & Pilkington, Hilary & Phizacklea, Annie. London: Routledge, 105-129.
- Pilkington, Hilary (1996), Introduction. - *Gender, Generation and Identity in Contemporary Russia*. (ed.) Pilkington, Hilary. London: Routledge, 1-20.
- Posadskaya, Anastasia (1994), Women as the Objects and Motive Force of Change in Our Time. - *Women in Russia. A New Era in Russian Feminism*. (ed.) Posadskaya, Anastasia. London: Verso, 8-13.
- Rose, Richard (1999), *Modern, Pre-Modern and Anti-Modern Social Capital in Russia*. University of Strathclyde, Centre for the Study of Public Policy, 324.
- Rotkirch, Anna (1999), Women's Agency and the Sexual Revolution in Russia. - *Women's Active Citizenship*. (ed.) Ahponen, Pirkkoliisa. Studies in Social Policy No. 9/1999, University of Joensuu, 91-104.

- Rotkirch, Anna (2000), *The Man Question. Loves and Lives in Late 20th Century Russia*. University of Helsinki, Department of Social Policy Reports 1/2000, Helsinki.
- Rotkirch, Anna & Temkina, Anna (1997), Soviet Gender Contracts and their Shifts in Contemporary Russia. - *Idäntutkimus*, 2/1997, 6-24.
- Rudd, Elizabeth C. (2000), Reconceptualizing Gender in Postsocialist Transformation. - *Gender & Society*, 14:4, 517-539.
- Salmenniemi, Suvi (ilmestyy), Ihmemiehiä ja pikkunaisia. Sukupuoli, jatkuvuus ja muutos pietarilaisten naisten omaelämäkertoissa. *Naistutkimus-Kvinnoforskning*.
- Seligman, Adam (1992), *The Idea of Civil Society*. New York: Free Press.
- Shlapentokh, Vladimir (1989), *Public and Private Life of the Soviet People. Changing Values in Post-Stalin Russia*. New York: Oxford University Press.
- Sperling, Valerie (1999), *Organising Women in Contemporary Russia. Engendering Transition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Temkina, Anna (1997), *Russia in Transition: The Case of New Collective Actors and New Collective Actions*. Helsinki: Kikimora Publications.
- Vari, Anna (1998), *Civil Society and Public Participation: Recent Trends in Central and Eastern Europe*. www.sfu.ca/cedc/research/civilsoc/vari.htm
- Volkov, Vadim (1996), Obshchestvennost: An Indigenous Concept of Civil Society? - *Civil Society in the European North: Concept and Context*. (eds.) Heikkinen, Kaija & Zdravomyslova, Jelena. St Petersburg: Centre for Independent Social Research, 90-96.
- Walby, Sylvia (1997), *Gender Transformations*. London: Routledge.
- Watson, Peggy (1997), Civil Society and the Politics of Difference in Eastern Europe. - *Transitions, Environments, Translations. Feminisms in International Politics*. (eds.) Joan W. Scott, Cara Kaplan & Debra Keats. London: Routledge, 21-29.
- Wedel, Janine R. (1998), *Collision and Collusion. The Strange Case of Western Aid to Eastern Europe 1989-1998*. Basingstoke: Macmillan.
- Women's Online. <http://www.owl.ru>
- Zdravomyslova, Jelena (1996a), Kansalaisyhteiskuntakeskustelu Venäjällä. - *Matkalla kansalaisyhteiskuntaan? Liikettä ja liikkeitä Luoteis-Venäjällä*. (toim.) Liikanen, Ilkka & Stranius, Pentti. Joensuun yliopiston Karjalan tutkimuslaitoksen julkaisuja, 115, Joensuu, 17-26.
- Zdravomyslova, Jelena (1996b), Prerequisites of Civil Society in Soviet Russia. "Saigon" as Public Sphere. - *Civil Society in the European North: Concept and Context*. (eds.) Heikkinen, Kaija & Zdravomyslova, Jelena. St Petersburg: Centre for Independent Social Research, 16-119.
- Женщины и Мужчины России 2000. Goskomstat Ros-sii, Moskva.